

Volume: 76 | 2026
Economy and Innovation
ISSN: 2545-0573

For more information contact: editor@gospodarkainnowacje.pl

DAVLAT MOLİYASI VA IQTISODIY O'SISH: XITOIY SOLIQ-BYUDJET SIYOSATI TAJRIBASI VA UNING O'ZBEKISTON DAVLAT MOLİYASI UCHUN AHAMIYATI

Dusqulova Amina Ibodulla qizi

Samarqand iqtisodiyot va servis institute

“Moliya” kafedrası assistenti

Tel: +998 50 500 28 98

Email: dusqulovaamina12345@gmail.com

ARTICLE INFO.

Keywords: soliq-byudjet siyosati; iqtisodiy o'sish; fiskal multiplikator; mahalliy byudjetlar; davlat investitsiyalari; davlat qarzi; SVAR; Xitoy tajribasi; JEL klassifikatsiyasi: E60, E62.

Abstract.

Maqolada soliq-byudjet siyosati va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni miqdoriy baholashning xorijiy tajribasi sifatida Xitoyning 2005–2025-yillar uchun oylik ma'lumotlariga tayanilgan empirik tahlil tizimli ko'rib chiqiladi hamda O'zbekiston iqtisodiyoti sharoitiga moslashtiriladi. Xitoy misolida markaziy va mahalliy hukumat xarajatlari, sof soliqlar, davlat investitsiyalarining tarkibi (infratuzilma, ishlab chiqarish va tadqiqot-ishlanmalar) hamda tashqi qarzning byudjet o'zgaruvchilariga ta'siri tuzilmaviy vektor avtoregressiya (SVAR) va vektor xatolarni tuzatish modeli (VECM) yordamida baholangan. Tahlil natijalariga ko'ra, mahalliy hukumat xarajatlarning o'sishi iqtisodiy o'sishga markaziy xarajatlarga nisbatan kuchliroq ta'sir ko'rsatgan, fiskal multiplikatorlar iqtisodiy rivojlanish bosqichlariga qarab o'zgargan, bozor islohotlarining dastlabki bosqichida ishlab chiqarishga, so'nggi davrda esa tadqiqot-ishlanmalarga yo'naltirilgan davlat investitsiyalarining hisssasi yuqori bo'lgan, uzoq muddatli qarz esa davlat daromadlariga sezilarli ta'sir qilgan. Maqolada har bir jadval va rasmning mazmuni O'zbekistonda byudjetlararo munosabatlar, soliq islohotlari, davlat investitsiyalari va davlat qarzini boshqarish masalalari bilan bog'lab izohlanadi hamda xorijiy tajribani mexanik ko'chirish emas, balki mahalliy sharoitga moslab qo'llash bo'yicha xulosalar beriladi.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2026 LWAB.

Kirish

O'zbekiston iqtisodiyoti so'nggi yillarda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda: narxlar va valyuta bozori liberallashtirildi, yangi Soliq kodeksi qabul qilindi, byudjet jarayonining ochiqqligi va mahalliy byudjetlarning mustaqilligini oshirishga qaratilgan choralar amalga oshirilmoqda, davlat investitsiyalari hamda tashqi qarz hajmi o'sdi. Bunday sharoitda soliq-byudjet siyosatining iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir ko'rsatishini miqdoriy jihatdan baholash, ya'ni davlat xarajatlari va soliqlarning multiplikatorlarini, ularning vaqt bo'yicha o'zgarishini hamda byudjet tizimining turli bo'g'inlari (markaz va hududlar) rolini aniqlash alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Bunday baholash uchun xorijiy tajribaga murojaat qilish tabiiy yo'l hisoblanadi, chunki fiskal siyosat samaradorligi bo'yicha empirik metodologiya xalqaro adabiyotda yaxshi rivojlangan, O'zbekiston uchun esa uzoq va yetarli darajada chastotali statistik qatorlarning cheklanganligi bunday modellarni to'g'ridan-to'g'ri qurishni qiyinlashtiradi. Shu bois maqolada Xitoy tajribasi namuna sifatida tanlangan. Xitoy ham 1978-yildan boshlab rejali boshqaruvdan bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tgan, byudjet tizimi ko'p pog'onali bo'lib, mahalliy hukumatlar davlat xarajatlarning katta qismini amalga oshiradi. Bu holatlar O'zbekistondagi o'tish davri iqtisodiyoti, markazlashgan byudjet boshqaruvidan hududlarga vakolatlar berish tomon siljish jarayoni bilan mazmunan yaqin mavzularni ochib beradi.[1]

Maqolaning maqsadi Kim va boshq. tadqiqotining modellari, ma'lumotlari va natijalarini o'zgartirmasdan, ularni O'zbekiston iqtisodiyoti uchun xorijiy tajriba sifatida mantiqiy izohlash hamda undan amaliy xulosalar chiqarishdan iborat. Shu maqsadda asl tadqiqotdagi barcha jadvallar (1–16-jadval) va rasmlar (1–2-rasmlar) raqamlari, tuzilishi va qiymatlari saqlangan holda keltiriladi, har birining oldidan uning nima uchun keltirilayotgani, keyin esa O'zbekiston mavzusiga qanday aloqasi borligi bayon etiladi. Mualliflar O'zbekiston uchun alohida miqdoriy hisob-kitoblarni keltirmaydi: Xitoy natijalari faqat taqqoslash va yo'nalish belgilash uchun asos sifatida ishlatiladi.

Maqola quyidagi tarzda tuzilgan: birinchi bo'limda nazariy asos va adabiyotlar sharhi, ikkinchi bo'limda metodologiya va ma'lumotlar bazasi, uchinchi bo'limda empirik natijalar jadval va rasmlar bilan, to'rtinchi bo'limda O'zbekiston uchun siyosiy xulosalar, so'ngida umumiy xulosalar keltiriladi.[2]

Tadqiqot metodologiyasi

Xitoy tajribasi Kim va boshq. tomonidan uchta alohida model asosida o'rganilgan: davlat xarajatlari modeli (1-model), investitsiya modeli (2-model) va tashqi qarz modeli (3-model). Quyida keltirilgan 1-jadval har bir modelga kiritilgan o'zgaruvchilarni va ularning ma'lumot manbalarini ko'rsatadi. Jadval O'zbekiston uchun muhim, chunki u o'xshash tahlilni mamlakatimizda o'tkazish uchun qanday o'zgaruvchilar to'plami va qanday turdagi statistik manbalar kerakligini aniq ko'rsatib beradi.[3]

1-jadval.

Ma'lumotlar manbalari

Model	O'zgaruvchilar ro'yxati va manbalar
Davlat xarajatlari modeli (1-model)	Markaziy hukumat xarajatlari, mahalliy hukumat xarajatlari, sof soliq, iste'mol, savdo balansi va aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot [Finance Yearbook of China]
Investitsiya modeli (2-model)	Infratuzilmaga investitsiyalar, ishlab chiqarishga investitsiyalar, tadqiqot-ishlanmalarga investitsiyalar; sof soliq va yalpi milliy daromad [Finance Yearbook of China]
Tashqi qarz modeli (3-model)	Qisqa muddatli qarz va uzoq muddatli qarz [Development Research Center of the State Council (DRCNet) Statistical Database System]; davlat xarajatlari va davlat daromadlari [Finance Yearbook of China]

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, har bir modelda byudjet o'zgaruvchilari (xarajatlar, soliqlar, daromadlar) makroiqtisodiy ko'rsatkichlar (YaIM, yalpi milliy daromad, iste'mol, savdo balansi) bilan birga olingan. O'zbekiston uchun bu Davlat byudjeti ijrosi, Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari va davlat qarzi hisobotlaridan o'xshash qatorlarni shakllantirish mumkinligini bildiradi. Shu bilan birga, jadval qo'shimcha eslatmasida yillik ma'lumotlarning oylik qatorlarga statistik usulda aylantirilgani qayd etilgan;

O'zbekistonda esa chorak va oylik fiskal ma'lumotlar mavjudligi bunday cheklovni qisman yumshatishi mumkin.

Xitoy iqtisodiy rivojlanishining uch bosqichi tadqiqotda alohida ajratilgan: 1985–1997-yillar (1997-yilgi Osiyo moliyaviy inqirozigacha, ichki talabga yo'naltirilgan model), 1998–2007-yillar (Osiyo moliyaviy inqirozi va jahon moliyaviy inqirozi o'rtasidagi davr, investitsiya, iste'mol va savdoga tayangan «uch g'ildirak» modeli) va 2008–2015-yillar (jahon moliyaviy inqirozidan keyingi, eksportga yo'naltirilgan model). Quydagi 2-jadvalda shu davrlar bo'yicha asosiy o'zgaruvchilarning o'rtacha qiymatlari keltirilgan. U iqtisodiy tuzilma o'zgarishi bilan fiskal ko'rsatkichlar miqyosi qanday o'zgarganini ko'rsatadi va keyingi bo'limlardagi multiplikatorlarni davrlar bo'yicha taqqoslashga zamin yaratadi. O'zbekiston uchun ham iqtisodiy tuzilma o'zgarishi (2017-yildan boshlangan keng ko'lamli islohotlar) bosqichlarini ajratib tahlil qilish zarurligiga ishora qiladi. [4]

2-jadval.

Iqtisodiy tuzilma islohotlari bo'yicha tasniflangan ma'lumotlarning o'rtacha qiymatlari (mlrd yuan)[5]

O'zgaruvchi	YaIM	Sof soliqlar	Markaziy hukumat xarajatlari	Mahalliy hukumat xarajatlari	Iste'mol	Savdo balansi
Ichki talabga yo'naltirilgan	3302.00	392.80	132.50	301.60	1538.50	49.40
«Uch g'ildirak»ga yo'naltirilgan	14,847.30	2188.50	708.60	1872.40	6122.50	714.60
Eksportga yo'naltirilgan	50,397.30	9149.20	1855.70	9792.40	18,089.20	1692.00

O'zgaruvchi	Yalpi milliy daromad	Sof soliqlar	Infratuzilmaga investitsiya	Ishlab chiqarishga investitsiya	Tadqiqot-ishlanmalarga investitsiya
Ichki talabga yo'naltirilgan	42,629.70	392.80	1749.40	557.80	257.30
«Uch g'ildirak»ga yo'naltirilgan	147,573.00	2188.50	10,994.00	7712.10	1410.60
Eksportga yo'naltirilgan	749,666.30	9149.20	34,508.10	39,962.60	8263.20

O'zgaruvchi	Qisqa muddatli qarz	Uzoq muddatli qarz	Davlat xarajatlari	Davlat daromadlari
Ichki talabga yo'naltirilgan	9408.10	4168.10	5843.30	6457.70
«Uch g'ildirak»ga yo'naltirilgan	16,877.80	6512.70	22,190.90	23,739.40
Eksportga yo'naltirilgan	38,190.30	13,285.90	42,266.50	43,521.80

2-jadvaldan ko'rinadiki, bosqichlar o'tishi bilan barcha ko'rsatkichlar, jumladan mahalliy hukumat xarajatlari va tadqiqot-ishlanmalarga investitsiyalar sezilarli o'sgan; qarz hajmi ham davlat xarajatlari bilan bir qatorda ko'paygan. Muhim jihati shundaki, mahalliy hukumat xarajatlari barcha davrlarda markaziy xarajatlardan bir necha baravar katta bo'lgan. Bu O'zbekistondagi byudjetlararo munosabatlar uchun ham muhim ogohlantirishdir: xarajatlarning katta qismi hududiy darajada amalga oshirilsa, fiskal siyosat natijadorligi aynan mahalliy byudjetlarning sifatiga bog'liq bo'ladi. Shuningdek, jadval Xitoy iqtisodiyotining miqyosi O'zbekistonnikidan beqiyos katta ekanini ko'rsatadi, shu sababli qiymatlarni emas, balki ularning nisbatlari va dinamikasini taqqoslash o'rinlidir.

Keyingi 3-jadvalda modelda qo'llanilgan 372 ta oylik kuzatuv bo'yicha asosiy o'zgaruvchilarning tavsifiy statistikasi keltirilgan. Bunday jadval empirik ishning ishonchlilikini baholash va ma'lumotlar tarqoqligini (standart og'ish) ko'rish uchun zarur, shuningdek, O'zbekiston ma'lumotlari bilan o'xshash tahlil qilinganda taqqoslash asosi sifatida xizmat qiladi.[6]

3-jadval.
Tahlilda ishlatilgan asosiy o'zgaruvchilarning tavsifiy statistikasi[7]

O'zgaruvchilar	Kuzatuvlar soni	O'rtacha qiymat	Standart og'ish
Davlat xarajatlari modeli			
YaIM	372	191,799	37,338
Sof soliq	372	5,151	2,027
Markaziy hukumat	372	7,630	1,334
Mahalliy hukumat	372	32,575	7,829
Iste'mol	372	72,884	13,219
Savdo balansi	372	6,878	1,462
Investitsiya modeli			
Yalpi milliy daromad	372	2,762	201
Sof soliq	372	5,151	2,027
Infratuzilmaga investitsiya	372	473	47
Ishlab chiqarishga investitsiya	372	482	59
Tadqiqot-ishlanmalarga investitsiya	372	99	13
Tashqi qarz modeli			
Qisqa muddatli qarz	372	115,367.0	15,427.8
Uzoq muddatli qarz	372	70,771.4	8,153.2
Davlat xarajatlari	372	197,912.2	27,843.8
Davlat daromadlari	372	208,665.3	28,579.5

3-jadvalda barcha o'zgaruvchilar uchun kuzatuvlar soni bir xil (372 ta oy, ya'ni 31 yil), bu panelsiz, uzluksiz vaqt qatorlari bilan ishlanganini bildiradi. Mahalliy hukumat xarajatlarining o'rtacha qiymati markaziy xarajatlardan taxminan to'rt baravardan ko'proq, davlat daromadlari esa xarajatlardan biroz yuqori ekani Xitoy byudjetining nisbatan barqaror ahvolidan darak beradi. O'zbekiston uchun mazkur jadval namuna vazifasini bajaradi: o'xshash tavsifiy jadvalni O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti va hududiy byudjetlar ma'lumotlari asosida shakllantirish keyingi ekonometrik baholashning birinchi qadami bo'lishi lozim.

Metodologiyaning yana bir muhim jihati o'zgaruvchilar tartibini tanlash masalasidir. Mualliflar sof soliq va xarajatlar tartibini o'zgartirib qayta baholaganda natijalar deyarli o'zgarmaganini, chunki xarajat va sof soliq tenglamalari qoldiqlari o'rtasidagi bog'liqlik past va statistik jihatdan ahamiyatsiz ekanini ta'kidlaydi. Barro yondashuviga ko'ra xarajatlar va soliqlar o'rtasidagi o'rin almashtirish ta'sirini bartaraf etish uchun soliqning 75 foizi asos sifatida olingan. Sof soliq daromadlar (soliq va soliqsiz) bilan transfertlar (aholiga ijtimoiy va boshqa transfertlar, korxonalarga subsidiyalar, chet elga transfertlar) o'rtasidagi farq sifatida hisoblangan. Multiplikatorlar uch xil usulda baholangan: oddiy multiplikator, kumulyativ multiplikator va diskontlangan kumulyativ multiplikator; diskont stavkasi sifatida 7 kunlik banklararo foiz stavkasi tanlangan. O'zbekiston uchun mos keluvchi daromad va transfertlar tasnifini hamda diskont stavkasini (masalan, bozor foiz stavkalari) belgilash alohida metodik masala bo'lib qoladi.[8]

Tahlil va natijalar.

Natijalar to'liq tanlanma va uchta ichki davr uchun bayon etiladi. Oylik ma'lumotlardan foydalanilgan, chunki yangi fiskal choralarni tasdiqlash va amalga oshirish kamida bir oy vaqt oladi; shu bois davlat xarajatlari va sof soliqlarning yalpi milliy daromadga bir zumdagi diskretsion ta'siri nolga teng deb qabul qilingan. Bu taxmin O'zbekistonda ham byudjetga tuzatishlar kiritish tartibi (qonunchilik va ijro jarayonlari) ancha vaqt talab etishini hisobga olganda mantiqan o'rinli.

Avvalo, o'zgaruvchilar o'rtasida uzoq muddatli muvozanat munosabatlari mavjudligini tekshirish kerak. Quydagi 4-jadvalda 1-model (davlat xarajatlari modeli) uchun Yohansen kointegratsiya testi natijalari keltirilgan. Bu jadval fiskal o'zgaruvchilar va iqtisodiy o'sish bir-biridan mustaqil ravishda emas, balki umumiy uzoq muddatli yo'nalishda harakatlanishini tasdiqlash uchun kerak va shu orqali VECM modelidan foydalanish asoslanadi.

4-jadval.**1-model bo'yicha Yohansen kointegratsiya testi natijalari[9]**

Maksimal rang	LL*	Xos qiymat	Iz statistikasi	1% kritik qiymat
0	547.07		233.62	103.18
1	590.44	0.96	146.87	76.07
2	626.58	0.93	50.15	54.46
3	644.56	0.73	29.64	35.65
4	657.09	0.60	13.58	20.04
5	661.63	0.29	4.49	6.65

4-jadvalga ko'ra, 0 va 1-darajali rang uchun iz statistikasi 1% kritik qiymatdan yuqori, 2-darajali rangda esa (50.15) kritik qiymatdan (54.46) past; shuning uchun nol gipoteza 2-rangda qabul qilinadi va 1-modelda ikkita kointegratsiya munosabati mavjud deb xulosa qilinadi. Lag uzunligi yakuniy bashorat xatosi (FPE) mezon bo'yicha 2 deb tanlangan. Bu O'zbekiston uchun metodik saboq beradi: byudjet o'zgaruvchilari va YaIM bo'yicha qatorlar yetarlicha uzun bo'lganda ular o'rtasidagi uzoq muddatli munosabatlarni alohida testdan o'tkazish, so'ng modelning shaklini tanlash lozim.

Xuddi shu tartibda investitsiya modeli (2-model) uchun ham kointegratsiya tekshirilgan. 5-jadval tadqiqotdagi ikkinchi modelning natijalarini ko'rsatadi va davlat investitsiyalari tarkibi (infratuzilma, ishlab chiqarish, tadqiqot-ishlanmalar) bilan yalpi milliy daromad o'rtasida uzoq muddatli bog'lanish bor-yo'qligini aniqlashga xizmat qiladi. O'zbekiston uchun bu savol davlat investitsiya dasturlarining tarkibi iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir qilishi nuqtai nazaridan dolzarb.

5-jadval.**2-model bo'yicha Yohansen kointegratsiya testi natijalari[10]**

Maksimal rang	LL*	Xos qiymat	Iz statistikasi	1% kritik qiymat
0	749.28		216.63	76.07
1	819.76	0.76	75.66	54.46
2	836.79	0.29	41.61	35.65
3	848.15	0.21	18.88	20.04
4	856.68	0.16	1.83	6.65

5-jadvalda iz statistikasi 3-rangda (18.88) kritik qiymatdan (20.04) pastga tushadi, ya'ni 2-modelda uchta kointegratsiya munosabati mavjud; lag uzunligi Shvarts-Bayes mezon (SBIC) bo'yicha 1 deb tanlangan. Demak, soliq daromadlari, davlat investitsiyalarining turli yo'nalishlari va milliy daromad uzoq muddatda birgalikda harakatlanadi. Bu natija O'zbekiston uchun davlat investitsiyalarini faqat yillik hajm bo'yicha emas, balki tarkibi bo'yicha rejalashtirish va baholash zarurligini yana bir bor eslatadi.

SVAR metodologiyasi barcha o'zgaruvchilarning statsionar bo'lishini talab qiladi, aks holda soxta regressiya xavfi yuzaga keladi. Shu sababli mualliflar kengaytirilgan Dikki-Fuller (ADF) va Phillips-Perron (PP) testlaridan foydalangan. 6-jadval uch model bo'yicha o'zgaruvchilarning logarifmlari birinchi farqlarining statsionarligini ko'rsatadi. Jadvaldagi natijalar O'zbekiston ma'lumotlari bilan ishlashda ham dastlabki tayyorgarlik bosqichi qanday bo'lishi kerakligini ko'rsatadi: qatorlar deflyatsiya qilinadi, logarifmlanadi va farqlanadi.

6-jadval.

Kengaytirilgan Dikki–Fuller va Fillips–Perron birlik ildiz testlari[11]

Davlat xarajatlari modeli — Testlar	Δy	Δnt	Δnc	Δnl	Δna	Δnb
ADF Critical value at 5%*	-2.73 (-1.95)	-2.47 (-1.95)	-3.37 (-1.95)	-2.02 (-1.95)	-2.25 (-1.95)	-3.97 (-1.95)
PP	-3.03 (-2.98)	-3.41 (-2.98)	-3.58 (-2.98)	-4.01 (-2.98)	-3.00 (-1.95)	-7.10 (-2.98)
Investitsiya modeli — Testlar	Δy	Δt	Δi	Δm	Δr	
ADF Critical value at 5%	-2.73 (-1.95)	-2.98 (-1.95)	-2.25 (-1.95)	-3.56 (-2.98)	-2.31 (-1.95)	
PP	-3.03 (-2.98)	-3.84 (-1.95)	-4.12 (-1.95)	-3.77 (-2.98)	2.80 (-1.95)	
Tashqi qarz modeli — Testlar	Δds	Δdl	Δgr	Δge		
ADF Critical value at 5%	-2.15 (-1.95)	-3.19 (-1.95)	-2.43 (-1.95)	-3.61 (-2.98)		
PP	-2.89 (-1.95)	-3.32 (-1.95)	-2.95 (-1.95)	-6.18 (-2.98)		

6-jadvalda mualliflar ikkala test ham logarifmlarning birinchi farqlari uchun birlik ildiz mavjudligi haqidagi nol gipotezani rad etishini ta'kidlaydi, ya'ni qatorlar farqlangan holda statsionar. O'zbekiston uchun bundan ikki amaliy xulosa kelib chiqadi. Birinchidan, fiskal ko'rsatkichlar (xarajatlar, soliq tushumlari, qarz) odatda trendga ega bo'lgani uchun ularni to'g'ridan-to'g'ri darajalarda regressiyaga kiritish noto'g'ri natija beradi. Ikkinchidan, ADF va PP testlarini birgalikda qo'llash natijalar ishonchligini oshiradi va bu yondashuv mamlakatimiz ma'lumotlarida ham qo'llanishi mumkin.

Tuzilmaviy VAR natijalari o'zgaruvchilarning tartibiga sezgir bo'lgani uchun mualliflar eng ishonchli tartibni topish maqsadida Grenjer sababiyli bo'yicha Vald testlaridan foydalangan. 7-jadval 1-modeldagi natijalarni ko'rsatadi. Uning mazmuni ikki tomonlama: YaIM va fiskal o'zgaruvchilar o'rtasida o'zaro bog'liqlik bor-yo'qligini ko'rsatadi va keyingi impuls-javob tahlili uchun o'zgaruvchilar tartibini asoslaydi. O'zbekiston uchun bu jadval fiskal siyosatning faqat iqtisodiy o'sishga ta'sir qilmasdan, o'zi ham o'sish dinamikasiga javoban shakllanishini unutmazlik kerakligini bildiradi.

7-jadval.

1-model uchun Grenjer sababiyli Vald testi[12]

Tenglama	Chiqarib tashlangan o'zgaruvchi	Chi ²	DF*	P-qiymat
Yalpi ichki mahsulot	Sof soliq	2058.9	4	0.000
	Markaziy hukumat xarajatlari	3777.4	4	0.000
	Mahalliy hukumat xarajatlari	318.72	4	0.000
	Iste'mol	2586.3	4	0.000
	Savdo balansi	413.56	4	0.000
Sof soliq	YaIM	460.5	4	0.000
	Markaziy hukumat xarajatlari	980.22	4	0.000
	Mahalliy hukumat xarajatlari	675.85	4	0.000
	Iste'mol	747.72	4	0.000
	Savdo balansi	61.702	4	0.000
Markaziy hukumat xarajatlari	YaIM	93.016	4	0.000
	Sof soliq	157.14	4	0.000
	Mahalliy hukumat xarajatlari	92.632	4	0.000
	Iste'mol	118.18	4	0.000

Tenglama	Chiqarib tashlangan o'zgaruvchi	Chi ²	DF*	P-qiymat
	Savdo balansi	43.925	4	0.000
Mahalliy hukumat xarajatlari	YaIM	1199	4	0.000
	Sof soliq	1076.6	4	0.000
	Markaziy hukumat xarajatlari	2334.1	4	0.000
	Iste'mol	666.76	4	0.000
	Savdo balansi	216.3	4	0.000
Iste'mol	YaIM	689	4	0.000
	Sof soliq	729.8	4	0.000
	Markaziy hukumat xarajatlari	1341.4	4	0.000
	Mahalliy hukumat xarajatlari	166.08	4	0.000
	Savdo balansi	351.51	4	0.000
Savdo balansi	YaIM	518.28	4	0.000
	Sof soliq	592.37	4	0.000
	Markaziy hukumat xarajatlari	754.26	4	0.000
	Mahalliy hukumat xarajatlari	1059.2	4	0.000
	Iste'mol	1024.8	4	0.000

7-jadvaldagi barcha P-qiymatlar 0.000 ga teng, ya'ni har bir o'zgaruvchi qolgan o'zgaruvchilar va YaIM uchun statistik ahamiyatli Grenjer-sabab bo'lib chiqqan, shu jumladan YaIM ham har bir fiskal o'zgaruvchining Grenjer-sababi hisoblanadi. YaIM tenglamasida Chi² qiymati markaziy hukumat xarajatlari (3777.4), iste'mol (2586.3) va sof soliq (2058.9) uchun eng yuqori, mahalliy hukumat xarajatlari uchun esa (318.72) nisbatan past. Mualliflar buni besh o'zgaruvchining har biri Xitoy iqtisodiyotining rivojlanishiga hissa qo'shganini ko'rsatadi, deb talqin qiladi. O'zbekiston nuqtai nazaridan bu natija soliq-byudjet siyosatini iqtisodiy o'sishdan ajratib baholab bo'lmashligini, ya'ni teskari bog'lanish (o'sish — daromad — xarajat) hisobga olinishi kerakligini anglatadi.

Davlat xarajatlari modelida fiskal shoklar oltita o'zgaruvchili VECM yordamida aniqlangan: aholi jon boshiga YaIM, sof soliq, markaziy hukumat xarajatlari, mahalliy hukumat xarajatlari, iste'mol va savdo balansi. Quyidagi 8-jadval VECM baholash natijalarini, ya'ni uzoq muddatli (kointegratsiya) koeffitsiyentlarni va qisqa muddatli dinamikani ko'rsatadi. Bu jadval keyingi multiplikator hisob-kitoblarning asosi bo'lgani uchun keltirilmogda. Shuni ham ta'kidlash kerakki, mualliflar Barro ga tayanib davlat xarajatlari barqaror o'sish sur'atiga ta'sir qilishi mumkinligini va fiskal desentralizatsiya mahalliy hokimiyatlarning mustaqilligini oshirishini qayd etadi; bu O'zbekistonda mahalliy byudjetlar vakolatlarini kengaytirish muhokamasiga bevosita aloqador. [13]

8-jadval. Davlat xarajatlari VEC modeli natijalari

Uzoq muddatli o'zgaruvchilar		Lny	Lnt	Lnc	Lnl	Lna	Lnb
Lny		1	0	1.1269* (-1.03)	1.9460** (1.91)	-2.8798*** (-7.36)	0.4969 (1.01)
Lnt		0	1	0.2592* (0.71)	-2.0854*** (-6.11)	0.7978*** (6.07)	0.4104*** (2.48)
Qisqa muddatli o'zgaruvchilar	Lag	D(Lny)	D(Lnt)	D(Lnc)	D(Lnl)	D(Lna)	D(Lnb)
Lny	L1	-0.0684 (-0.15)	0.6285* (1.11)	0.4217* (0.93)	0.5337* (0.88)	0.2848* (0.49)	0.6113*** (1.85)
	L2	-0.4165** (-0.44)	0.0252* (0.02)	1.3398* (1.36)	1.0941** (1.33)	-0.2006* (-0.34)	0.1619** (0.11)
	L3	1.12* (1.24)	0.7123 (0.73)	-0.4015* (-0.43)	0.5808** (0.74)	0.6031** (1.06)	3.1619* (0.42)

Uzoq muddatli o'zgaruvchilar		Lny	Lnt	Lnc	Lnl	Lna	Lnb
Lnt	L1	-0.0101*** (-0.03)	-0.2429* (-0.50)	0.0335** (0.09)	0.0537* (0.10)	-0.3059* (-0.61)	0.3064** (1.08)
	L2	-0.0324* (-0.03)	-1.0728* (-0.99)	-0.0959* (-0.09)	1.3655** (1.57)	0.1672 (0.27)	0.1806* (0.65)
	L3	0.8276* (0.88)	-0.0814 (-0.08)	-0.1467** (-0.15)	0.4553* (0.56)	1.2914* (2.20)	-0.3895* (-0.67)
Lnc	L1	-0.3470* (-0.59)	-0.6170* (-0.86)	-0.8724** (-1.51)	-0.5211* (-0.68)	-0.2435 (-0.33)	0.4432** (1.06)
	L2	-0.4681* (-1.22)	-0.0817* (-0.20)	-0.1097* (-0.28)	-0.1741 (-0.53)	-0.4212* (-1.77)	-0.3198* (-0.48)
	L3	0.6663** (2.69)	0.3391* (1.28)	-0.2417** (-0.95)	-0.5506* (-2.59)	0.6562* (4.25)	-0.8653* (-1.78)
Lnl	L1	0.1538* (0.26)	0.0060 (0.01)	0.1504 (0.26)	-0.2814 (-0.37)	0.0822 (0.11)	-1.2409*** (-2.96)
	L2	0.2466* (0.18)	0.0565 (0.04)	0.8673** (0.87)	3.1539* (2.70)	0.0977 (0.12)	-0.6728* (-0.57)
	L3	0.9247* (0.95)	0.4951* (0.48)	0.4125 (0.60)	1.2549* (1.50)	1.3257* (2.19)	-0.1629 (-0.43)
Lna	L1	-0.0519* (-0.65)	-0.0712* (-0.74)	-0.0626* (-0.81)	-0.0749* (-0.73)	-0.1496** (-1.50)	-0.0413** (-0.73)
	L2	0.0660*** (0.05)	0.6639 (0.43)	1.6324* (1.10)	-2.2827** (-1.84)	-0.2307 (-0.26)	0.9987* (0.76)
	L3	-2.5645* (-2.30)	-1.4424** (-1.21)	0.8242* (0.72)	-1.9303 (-2.02)	-2.6201* (-3.77)	0.0004* (0.58)
Lnb	L1	-0.2209** (-1.58)	-0.2577** (-1.53)	-0.2241 (-1.64)	-0.2845** (-1.57)	-0.1860** (-1.06)	0.0292 (0.30)
	L2	0.0287* (1.06)	-0.0208** (-0.71)	-0.0540 (-1.94)	0.0623* (2.67)	0.0096* (0.56)	-0.4184* (-0.53)
	L3	0.0115 (0.52)	0.0110*** (0.47)	-0.0121** (-0.54)	0.0152 (0.80)	0.0056 (0.41)	-0.1357* (-0.21)

8-jadval VECM koeffitsiyentlarining umumiy tuzilishini ko'rsatadi: oltita o'zgaruvchining har biri uchun uzoq muddatli munosabatlar va uch lagli qisqa muddatli tuzatishlar. Alohida koeffitsiyentlarni bevosita iqtisodiy talqin qilishdan ko'ra, asosiy foydasi keyingi qadamda — impuls-javob funksiyalari va multiplikatorlarni hisoblashda namoyon bo'ladi. O'zbekiston uchun bu jadval, birinchi navbatda, o'xshash modelni qurishda qancha parametr baholanishi, ya'ni ma'lumotlar uzunligiga qanday talab qo'yilishini ko'rsatadi: oltita o'zgaruvchili va uch lagli model ko'plab parametrlarni talab qiladi, shu sababli oylik yoki choraklik, kamida bir necha o'n yillik qatorlar kerak bo'ladi.

Endi fiskal shoklarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini ifodalovchi multiplikatorlarga o'tamiz. Ushbu bo'limdagi 9, 10 va 11-jadvallar mos ravishda markaziy hukumat xarajatlari, mahalliy hukumat xarajatlari va sof soliq shoklariga javoban YaIM o'sishining multiplikatorlarini (oddiy, kumulyativ va diskontlangan kumulyativ) to'liq tanlanma hamda uchta davr uchun beradi. Aynan shu jadvallar maqolaning O'zbekiston uchun eng muhim xulosalari — qaysi xarajat turi samaraliroq, soliq qisqartirilsa qanday natija beradi, bosqichlar o'rtasida farq bormi — uchun asos bo'ladi. Birinchi bo'lib markaziy hukumat xarajatlari multiplikatorlari keltiriladi.

9-jadval.

Markaziy hukumat xarajatlari shokiga javoban ishlab chiqarish o'sishi multiplikatori[14]

Davrlar	Qadam*	Multiplikator	Kumulyativ multiplikator	Diskontlangan kumulyativ multiplikator
1985–1997	1	2.139	–9.597	–1.3529
	5	4.775	18.349	–0.8212
	10	4.365	8.422	–0.8061
	20	4.347	6.309	–0.7530
1998–2007	1	1.013	0.705	1.6455
	5	2.340	–8.377	–1.9900
	10	2.301	4.665	–2.0192
	20	2.301	3.137	–1.9608
2008–2015	1	–0.418	–0.122	–0.1392
	5	0.976	0.723	2.1821
	10	1.028	0.868	2.4976
	20	1.039	0.942	2.4725
1985–2015	1	4.267	0.425	–0.3573
	5	0.011	–0.280	0.0053
	10	0.173	–0.105	0.0905
	20	0.196	0.008	0.0999

9-jadvalda markaziy xarajatlar multiplikatori 1985–1997-yillarda eng yuqori (5-qadamda 4.775), 1998–2007-yillarda pasayib 2.3 atrofida barqarorlashgan, 2008–2015-yillarda esa taxminan 1.0 darajasida qolgan. Davrlar bo'yicha bunday farq fiskal siyosat samaradorligi iqtisodiyotning rivojlanish bosqichiga bog'liqligini ko'rsatadi. Mualliflar markaziy xarajatlarning ta'siri Osiyo moliyaviy inqirozidan keyin ko'zga ko'rinarli o'zgarmaganini ta'kidlaydi. O'zbekiston uchun bundan shunday xulosa chiqadi: markaziy byudjet xarajatlari multiplikatori mamlakat iqtisodiyotining joriy bosqichida (davlat ulushi, bozor institutlarining yetukligi) baholanishi kerak va boshqa mamlakatlarning qiymatlarini avtomatik qabul qilib bo'lmaydi.

10-jadval.

Mahalliy hukumat xarajatlari shokiga javoban ishlab chiqarish o'sishi multiplikatori[15]

Davrlar	Qadam*	Multiplikator	Kumulyativ multiplikator	Diskontlangan kumulyativ multiplikator
1985–1997	1	0.323	0.438	0.4412
	5	0.304	0.342	0.3441
	10	0.303	0.326	0.3275
	20	0.303	0.317	0.3185
1998–2007	1	1.311	0.953	0.9501
	5	0.653	–5.113	–8.2552
	10	0.655	0.386	0.3735
	20	0.655	0.544	0.5387
2008–2015	1	0.328	0.161	0.1600
	5	1.442	1.039	1.0310
	10	1.384	1.204	1.1978
	20	1.386	1.283	1.2778
1985–2015	1	4.420	–0.654	0.6438
	5	1.288	1.789	1.8237
	10	1.195	1.375	1.3857
	20	0.180	1.272	1.2783

10-jadval mahalliy hukumat xarajatlari bo'yicha natijalarni beradi va O'zbekiston uchun maqolaning markaziy dalillaridan biri hisoblanadi. 2005–2025-yillar to'liq tanlanmasida mahalliy xarajatlarning kumulyativ multiplikatori 20-qadamda 1.272 ga, diskontlangani esa 1.2783 ga teng; 2008–2015-yillarda esa multiplikator 1.4 atrofida bo'lib, diskontlangan kumulyativ ko'rsatkich 20-qadamda 1.2778 ni tashkil qilgan. Mualliflar bu natijani mahalliy xarajatlar yalpi milliy daromadga markaziy xarajatlar va sof soliqlarga nisbatan kuchliroq ta'sir qilgani va fiskal desentralizatsiya iqtisodiy o'sishga foyda keltirishini bildiradi, deb baholaydi. O'zbekistonda hududiy byudjetlarning mustaqilligi oshirilayotgan sharoitda mahalliy xarajatlarning yo'nalishi va sifati (infratuzilma, ijtimoiy soha, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash) umummilliy o'sishga sezilarli ta'sir qilishi mumkinligi shundan kelib chiqadi; shu bois mahalliy xarajatlar samaradorligini monitoring qilish va natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish muhim.

11-jadval.
Sof soliq shokiga javoban ishlab chiqarish o'sishi multiplikatori[16]

Davrlar	Qadam*	Multiplikator	Kumulyativ multiplikator	Diskontlangan kumulyativ multiplikator
1985–1997	1	1.248	7.705	8.7646
	5	0.783	0.979	0.9890
	10	0.786	0.885	0.8930
	20	0.786	0.844	0.8501
1998–2007	1	1.588	3.086	3.1146
	5	–5.792	7.971	8.0013
	10	–5.245	5.665	7.2786
	20	–5.273	–2.805	–9.7817
2008–2015	1	0.272	0.118	0.1176
	5	0.467	0.281	0.2791
	10	0.492	0.353	0.3503
	20	0.500	0.404	0.4003
1985–2015	1	0.508	0.279	0.2769
	5	0.740	0.5372	0.5336
	10	0.788	0.637	0.6327
	20	0.796	0.698	0.6932

*Oy(lar). Manba: Kim va boshq. (2021) muallif hisob-kitoblari.

11-jadval soliq siyosati nuqtai nazaridan eng qiziqarli. 1998–2007-yillarda sof soliq multiplikatorlari manfiy (–5.792, –5.245, –5.273), mualliflar buni soliqlarni kamaytirish ishlab chiqarishni rag'batlantirishini bildiradi, deb izohlaydi; to'liq tanlanmada esa sof soliq multiplikatori 0.508 dan 0.796 gacha o'sib borgan va uzoq muddatda ta'siri progressiv ravishda kuchayganini ko'rsatadi. Bu natija soliq tizimi samarali resurs taqsimotiga yordam berishi mumkinligi haqidagi qarashga mos. O'zbekiston uchun soliq stavkalarini kamaytirish va soliq bazasini kengaytirish yo'nalishidagi islohotlar (masalan, qo'shilgan qiymat solig'i stavkasining bosqichma-bosqich pasaytirilishi) ta'sirini baholashda ham qisqa va uzoq muddatli effektlarni alohida tahlil qilish kerakligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, soliq multiplikatorlari davrdan davrga keskin o'zgarishi eng ehtiyotkor talqinni talab qiladi.

Impuls-javob funksiyalarining grafik ko'rinishi yuqoridagi jadvallarni to'ldiradi va shokning vaqt bo'yicha qanday so'nishi yoki mustahkamlanishini ko'rsatadi. 1-rasmda markaziy hukumat xarajatlari, mahalliy hukumat xarajatlari va sof soliq shoklariga javoban YaIM reaksiyasi to'liq tanlanma hamda uch davr uchun keltirilgan. Rasm O'zbekiston uchun fiskal shoklarning ta'siri vaqt o'tishi bilan qanday barqarorlashishini tasavvur qilish uchun foydali: ko'pchilik panellarda dastlabki tebranishlardan so'ng javob doimiy darajaga chiqadi.

Davlat investitsiyalari tarkibining iqtisodiy o'sishga ta'siri 2-modelda tahlil qilingan: bu modelda sof soliq, yalpi milliy daromad va davlat investitsiyalarining uch yo'nalishi — infratuzilma, ishlab chiqarish va tadqiqot-ishlanmalar kiritilgan.

Bu yondashuv endogen o'sish nazariyasi (Romer, 1986) va davlat kapitalini tarkibiy qismlarga ajratish an'anasi (Gramlich, 1994) bilan bog'liq. 12-jadval kointegratsiya tenglamasi natijalarini ko'rsatadi va O'zbekiston uchun investitsiya siyosatining uzoq muddatli yo'nalishini baholash imkonini beradi, chunki unda qaysi yo'nalishdagi investitsiyalar milliy daromad va soliq bazasi bilan uzoq muddatda qanday bog'langani ko'rinadi.

12-jadval.
2-modelning VECM tenglamasi[17]

	Ishlab chiqarish	Tadqiqot-ishlanmalar	Doimiy had
YaMD (GNI)	−0.50 (0.03)	1.24 (0.49)	−0.06
Sof soliq	−2.79 (0.17)	9.50 (2.73)	−0.31
Infratuzilma	−3.50 (0.21)	11.54 (3.36)	−0.38

Manba: Kim va boshq. (2021) muallif hisob-kitoblari.

12-jadvalda tadqiqot-ishlanmalarga investitsiya koeffitsiyentlari barcha tenglamalarda musbat (1.24; 9.50; 11.54), ishlab chiqarishga investitsiya koeffitsiyentlari esa manfiy (−0.50; −2.79; −3.50). Mualliflar buni R&D investitsiyalari yalpi milliy daromad, sof soliq va infratuzilmaga uzoq muddatli ijobiy ta'sir qilishi, ishlab chiqarishga investitsiyalar esa teskari ta'sir ko'rsatishi deb talqin qiladi. Ular buning mumkin bo'lgan sabablari sifatida davlat investitsiyalarining past samaradorligi va xususiy investitsiyalarni siqib chiqarish ehtimolini ko'rsatadi. O'zbekiston uchun bu davlat investitsiyalari tarkibini baholashda ularning samaradorlik mezoni (natijaviy ko'rsatkichlar, xususiy investitsiyalarni siqib chiqarmaslik) muhimligini bildiradi.

Keyingi uchta jadval (13–15) yalpi milliy daromadning mos ravishda infratuzilma, ishlab chiqarish va tadqiqot-ishlanmalarga investitsiya shoklariga reaksiyasini multiplikatorlar orqali beradi. Ular O'zbekistonda davlat investitsiyalarining qaysi yo'nalishi qaysi bosqichda eng katta natija berishini bilishga yordam beradigan solishtirma ma'lumot sifatida keltirilmoqda. Avval infratuzilma investitsiyalari natijalari beriladi.

13-jadval. Infratuzilmaga investitsiya shokiga javoban ishlab chiqarish o'sishi multiplikatorlari

Davrlar	Qadam*	Multiplikator	Kumulyativ multiplikator	Diskontlangan kumulyativ multiplikator
1985–1997	1	0.1041	0.0142	0.0132
	3	0.0522	0.0084	0.0047
	5	0.0561	0.0256	0.0174
	8	0.0510	0.0050	0.0021
1998–2007	1	0.2149	0.0641	0.0625
	3	0.1807	0.0464	0.0462
	5	0.3148	0.0468	0.0363
	8	0.6375	0.0335	0.0304
2008–2015	1	0.3785	0.1894	0.1843
	3	0.1561	1.9012	1.8110
	5	0.6691	0.3508	0.3597
	8	1.0139	0.2307	0.2324
1985–2015	1	0.0471	0.0070	0.0067
	3	0.0759	0.0265	0.0222
	5	0.0299	0.0488	0.0405
	8	0.0680	0.0032	0.0067

13-jadvalda infratuzilmaga investitsiya multiplikatori 1985–1997-yillardagi 0.05–0.10 atrofidagi qiymatlardan 1998–2007-yillarda 0.2149 dan 0.6375 gacha, 2008–2015-yillarda esa 8-qadamda 1.0139 gacha oshgan.

Mualliflar bu o'sishni infratuzilmaga investitsiyalar uzoq muddatda barcha firmalar va tarmoqlar unumdorligini oshirishi bilan izohlaydi. O'zbekiston uchun bu natija transport, energetika, kommunal xizmatlar va ijtimoiy infratuzilmaga davlat investitsiyalari ta'siri uzoq vaqt oralig'ida to'liq namoyon bo'lishini, shu bois ularni baholashda faqat birinchi yillardagi natijalarga tayanib bo'lmashligini ko'rsatadi.

14-jadval.

Ishlab chiqarishga investitsiya shokiga javoban ishlab chiqarish o'sishi multiplikatorlari[18]

Davrlar	Qadam*	Multiplikator	Kumulyativ multiplikator	Diskontlangan kumulyativ multiplikator
1985–1997	1	0.0684	0.0087	0.0081
	3	0.0147	0.0273	0.0240
	5	0.2683	0.0058	0.0091
	8	0.3377	0.0132	0.0124
1998–2007	1	0.3302	0.0405	0.0395
	3	0.0648	0.0931	0.0893
	5	0.2125	0.0550	0.0562
	8	0.1830	0.0503	0.0499
2008–2015	1	0.4843	0.2424	0.2358
	3	0.0928	0.1962	0.1875
	5	0.5297	0.1127	0.1167
	8	0.5846	0.1189	0.1190
1985–2015	1	0.0181	0.0019	0.0018
	3	0.0125	0.0036	0.0032
	5	0.0663	0.0076	0.0063
	8	0.0950	0.0012	0.0016

14-jadvaldagi ishlab chiqarishga investitsiyalar multiplikatori 1985–1997-yillarda boshqa ikki yo'nalishga qaraganda yuqoriroq (8-qadamda 0.3377), ammo to'liq davr uchun diskontlangan kumulyativ ko'rsatkich 8-qadamda atigi 0.0016 ga teng. Mualliflar buni bozor islohotlarining dastlabki bosqichida ishlab chiqarishga davlat investitsiyalari eng ko'p hissa qo'shgan, keyingi bosqichlarda esa ta'sir ancha zaiflashgan, deb izohlaydi. O'zbekiston uchun mazmuni shundaki, sanoatni rivojlantirishga qaratilgan davlat investitsiyalari iqtisodiy tuzilma o'zgargan sari o'z samaradorligini yo'qotishi mumkin va ularning o'rniga bosqichma-bosqich unumdorlik va texnologiyaga yo'naltirilgan xarajatlar o'tishi kerak.

15-jadval.

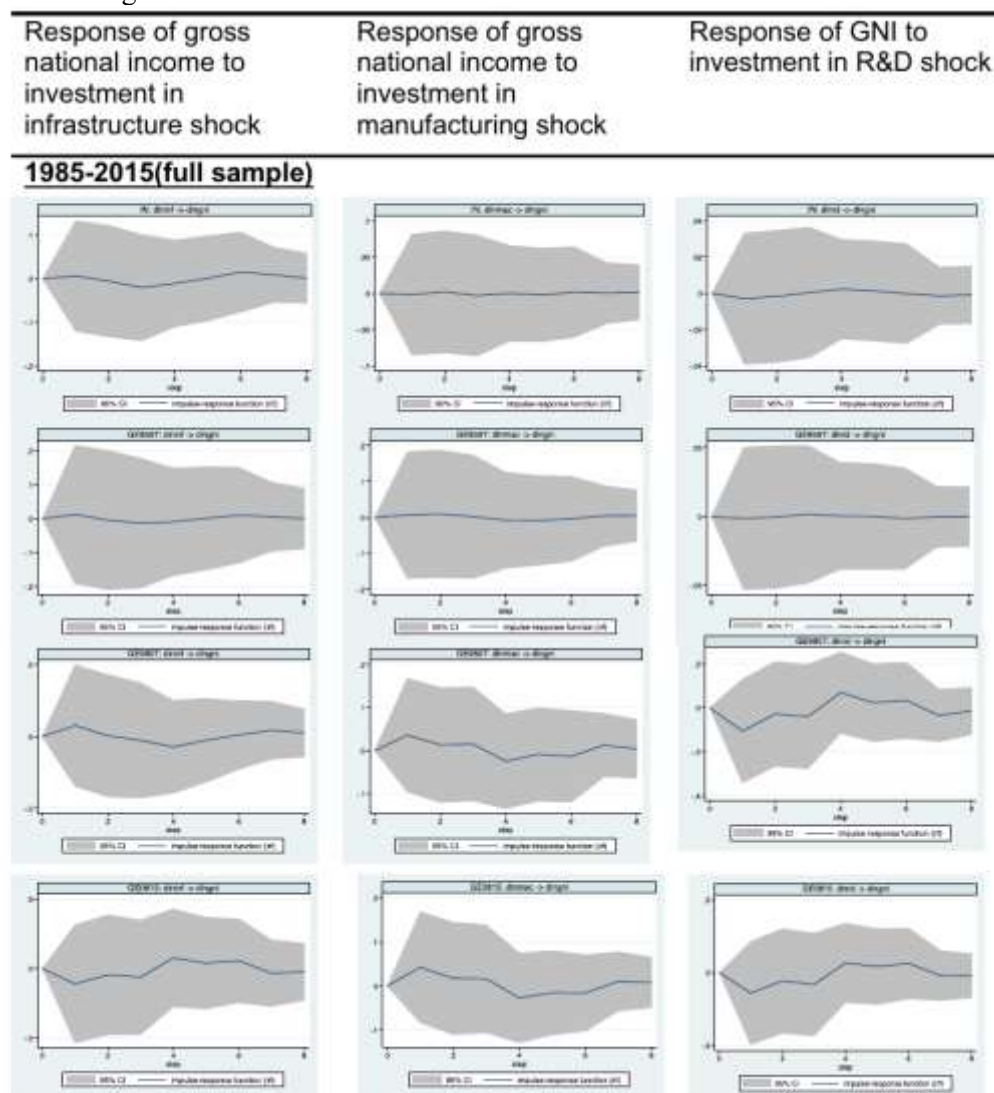
Tadqiqot-ishlanmalarga investitsiya shokiga javoban ishlab chiqarish o'sishi multiplikatorlari[19]

Davrlar	Qadam*	Multiplikator	Kumulyativ multiplikator	Diskontlangan kumulyativ multiplikator
1985–1997	1	0.0153	0.0046	0.0043
	3	0.0147	0.0007	0.0006
	5	0.0231	0.0034	0.0016
	8	0.0553	0.0037	0.0029
1998–2007	1	1.1528	0.1921	0.1873
	3	0.2948	0.3741	0.3592
	5	0.2605	0.1309	0.1355
	8	1.5322	0.1555	0.1545
2008–2015	1	1.3619	0.2921	0.2842
	3	0.3477	1.4991	1.4276
	5	0.8714	0.6271	0.6240
	8	0.8983	0.4118	0.4153

Davrlar	Qadam*	Multiplikator	Kumulyativ multiplikator	Diskontlangan kumulyativ multiplikator
1985–2015	1	0.0839	0.0071	0.0067
	3	0.0031	0.0159	0.0149
	5	0.2691	0.0015	0.0032
	8	0.3680	0.0085	0.0078

15-jadvalda tadqiqot-ishlanmalarga investitsiyalar multiplikatori 1985–1997-yillarda juda past (0.0153–0.0553), 1998-yildan keyin esa sezilarli o'sgan (1998–2007-yillarda 1.1528 va 1.5322; 2008–2015-yillarda 1.3619). To'liq tanlanmada 8-qadamdagi diskontlangan kumulyativ ko'rsatkich tadqiqot-ishlanmalar uchun 0.0078, infratuzilma uchun 0.0067, ishlab chiqarish uchun esa 0.0016 bo'lgan; mualliflar bu o'sishni Xitoyning resurslarga asoslangan iqtisodiyotdan bilim va innovatsiyaga asoslangan iqtisodiyotga bosqichma-bosqich o'tishi bilan bog'laydi. O'zbekiston uchun bu ilmiy-tadqiqot, innovatsiya va texnologiyalarga davlat xarajatlarini oshirish strategiyasining (jumladan, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasidagi ustuvor yo'nalishlarning) iqtisodiy asoslanishiga xizmat qiladigan xorijiy dalil, biroq buni mamlakat sharoitida alohida tekshirish zarur.

Investitsiya modelining impuls-javob natijalari 2-rasmda berilgan. Rasmdagi kulrang soha 95 foizli ishonch oralig'ini bildiradi, shu sababli u natijalarning statistik ishonchliligini baholash imkonini beradi. Bu O'zbekiston uchun metodik jihatdan muhim: multiplikator qiymatlari ishonch oraliqlari bilan birga ko'rilmasa, ularning amaliy ahamiyatini ortiqcha baholash xavfi tug'iladi.

2-rasm. Investitsiya modeli (2-model) ortogonallashtirilgan impuls-javob natijalari

2-rasmdan ko‘rinadiki, to‘liq tanlanma panellarida ishonch oraliqlari nol chizig‘ini qamrab oladi, ya‘ni infratuzilma va ishlab chiqarishga investitsiyalarning ta‘siri statistik jihatdan ishonchli emas, mualliflar ham bu koeffitsiyentlar manfiy, ammo ahamiyatsiz ekanini qayd etadi. Ular shuningdek, 1985–2015-yillarda ishlab chiqarishga investitsiyalarning 1 foizga o‘shishi YaMDning 0,11 foizga kamayishiga, tadqiqot-ishlanmalarga investitsiyaning 1 foizga oshishi esa 0,03 foizga o‘shishiga olib kelganini ta‘kidlaydi. Ushbu natijalar O‘zbekiston uchun davlat investitsiyalarining «qancha» emas, balki «nimaga va qanday samara bilan» sarflanishi muhimligini ko‘rsatadi.

Uchinchi model davlat qarzining byudjet o‘zgaruvchilariga teskari ta‘sirini o‘rganadi: Bohn (1998) va Favero va Giavazzi (2007) yondashuviga ko‘ra qarz-YaIM nisbatining haqiqiy qiymatdan uzoq muddatli o‘rtacha darajadan chetlanishi davlat daromadlari va xarajatlari nisbatlariga qanday ta‘sir qilishi baholanadi. Quyidagi 16-jadval qisqa va uzoq muddatli qarz uchun to‘liq tanlanma va uch davr bo‘yicha koeffitsiyentlarni ko‘rsatadi. O‘zbekiston uchun bu jadval alohida ahamiyatga ega, chunki tashqi qarz va byudjet barqarorligi o‘rtasidagi bog‘liqlik davlat qarzini boshqarishda muhim masala.

16-jadval.

Xitoyning tashqi qarz modelida ($dt-i - d^*$) ta‘siri[20]

	Davr	Davlat daromadlari	Davlat xarajatlari
(ds,t-i - ds*)	1985–1997	–4.23** (2.56)	–4.83** (1.91)
	1998–2007	2.05*** (0.42)	0.78 (0.91)
	2008–2015	0.57*** (0.15)	–0.03 (0.58)
	1985–2015	0.49*** (0.11)	0.51*** (0.13)
(dl,t-i - dl*)	1985–1997	–0.39 (0.71)	–0.12 (0.66)
	1998–2007	2.72*** (0.50)	2.08* (1.08)
	2008–2015	5.99*** (0.90)	2.64 (3.47)
	1985–2015	1.01*** (0.30)	1.40*** (0.35)

16-jadvalga ko‘ra, to‘liq tanlanmada qarz-YaIM nisbati davlat daromadlari va xarajatlarga statistik ahamiyatli musbat ta‘sir ko‘rsatgan; uzoq muddatli qarz bo‘yicha daromadlarga ta‘sir koeffitsiyenti 1.01, xarajatlarga 1.40 ni, qisqa muddatli qarz uchun esa mos ravishda 0.49 va 0.51 ni tashkil etgan. Osiyo moliyaviy inqirozidan keyin qisqa muddatli qarz davlat daromadlariga sezilarli, xarajatlarga esa ahamiyatsiz ta‘sir qilgan, jahon moliyaviy inqirozidan keyin esa ikkala turdagi qarzning davlat xarajatlarga ta‘siri statistik ahamiyatsiz bo‘lgan. Mualliflar bu qarz darajasi byudjet balansini birinchi navbatda daromadlar reaksiyasi orqali barqarorlashtiradi va Xitoy davlat xarajatlari tashqi qarzga nisbatan kam bog‘liq bo‘lgan, deb xulosa qiladi. O‘zbekiston uchun bu davlat va davlat kafolatlangan qarzni nazorat qilishda faqat qarz hajmini emas, balki qarz bilan daromad va xarajatlar o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir mexanizmini ham kuzatish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston uchun siyosiy xulosalar va cheklovlar

Keltirilgan jadvallar va rasmlar asosida Xitoy tajribasidan O‘zbekiston uchun bir nechta xulosa chiqarish mumkin. Birinchidan, mahalliy xarajatlar iqtisodiy o‘shishga markaziy xarajatlarga qaraganda kuchliroq ta‘sir ko‘rsatgan (9–10-jadvallar, 1-rasm). O‘zbekistonda hududiy byudjetlarning daromad bazasi va xarajat vakolatlarini kengaytirish bilan bir vaqtda mahalliy xarajatlarning samaradorligini oshirish, hududiy dasturlarni natijaviy ko‘rsatkichlar bo‘yicha baholash va mahalliy darajada fiskal intizomni mustahkamlash zarur. Mualliflar ham Xitoyda mahalliy hukumatlarni sog‘lom va samarali fiskal qarorlar qabul qilishga undash zarurligini ta‘kidlaydi.

Ikkinchidan, multiplikatorlar iqtisodiyot bosqichiga qarab o‘zgaradi (9–11-jadvallar). Shu bois O‘zbekistonda soliq stavkalarini o‘zgartirish yoki davlat xarajatlarni ko‘paytirish bo‘yicha qarorlar iqtisodiy sharoit (o‘shish, inqiroz, tuzilmaviy o‘zgarishlar) hisobga olingan holda qabul qilinishi, davriy (kontrtsiklik) siyosat esa mamlakatning fiskal imkoniyatlari bilan chegaralanishi kerak. Xitoy 2008-yilgi inqirozga keng ko‘lamli stimul bilan javob bera olgan, chunki unda yetarli fiskal imkoniyat bo‘lgan; bu O‘zbekiston uchun byudjet zaxiralarini va qarz yuklamasini oldindan boshqarishning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, davlat investitsiyalarining tarkibi o‘zgarishi kerak: islohotlarning dastlabki bosqichida ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan investitsiyalar ko‘proq ta‘sir qilgan bo‘lsa, so‘nggi davrda tadqiqot-ishlanmalarga investitsiyalar hissi oshgan (12–15-jadvallar, 2-rasm).

Kielce: Laboratorium Wiedzy Artur Borcuch

O'zbekistonda iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va unumdorlikni oshirish vazifalari bilan birga davlat xarajatlarida innovatsiya, texnologiya, inson kapitali va ilmiy tadqiqotlar ulushini bosqichma-bosqich oshirish maqsadga muvofiq. Biroq infratuzilma va ishlab chiqarish bo'yicha ishonchsiz koeffitsiyentlar investitsiya samaradorligini alohida baholashni talab qiladi.

To'rtinchidan, 16-jadval davlat qarzini fiskal barqarorlik ko'rsatkichi sifatida kuzatib borish zarurligini ko'rsatadi: qarz darajasi daromadlarga sezilarli ta'sir qiladi. O'zbekistonda ham qarz ko'rsatkichlarini byudjet daromadlari va xarajatlari bilan birga monitoring qilish, o'rta muddatli qarz strategiyasini fiskal qoidalar bilan bog'lash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xorijiy tajribani qo'llashda bir qator cheklovlar hisobga olinishi kerak. Birinchidan, Xitoy iqtisodiyotining hajmi, institutsional tuzilmasi va rivojlanish traektoriyasi O'zbekistonnikidan sezilarli farq qiladi, shu bois multiplikatorlarning aniq qiymatlari to'g'ridan-to'g'ri ko'chirilishi mumkin emas. Ikkinchidan, tadqiqotda yillik ma'lumotlar statistik usulda oylik qatorlarga aylantirilgan, ba'zi multiplikatorlar kuchli tebranishlarni (jumladan, ishorasi o'zgaruvchi va juda katta qiymatlarni) ko'rsatadi, bu esa natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilishni talab etadi. Uchinchidan, mualliflarning o'zi texnologik omillarni yaxshiroq hisobga olish uchun jami omil unumdorligini modelga kiritishni keyingi tadqiqotlar uchun taklif qiladi. Shuning uchun O'zbekiston uchun ishonchli xulosalar mamlakatning o'z ma'lumotlari asosida (chorak yoki oylik byudjet statistikasi, hududiy ma'lumotlar) shu metodologiyani qo'llash orqali olinishi kerak.

Xulosa.

Maqolada Xitoy misolida soliq-byudjet siyosatining iqtisodiy o'sishga ta'sirini baholashning xorijiy tajribasi tahlil qilindi va u O'zbekiston sharoitiga moslab izohlandi. Asl tadqiqotning barcha jadvallari va rasmlari o'zgartirilmay keltirilib, har birining mazmuni va O'zbekiston uchun ahamiyati asoslab berildi. Tahlil natijalari quyidagicha umumlashtiriladi: mahalliy hukumat xarajatlari iqtisodiy o'sishga markaziy xarajatlarga nisbatan kuchliroq ta'sir ko'rsatgan; fiskal multiplikatorlar rivojlanish bosqichlari bo'yicha o'zgargan; investitsiyalarda dastlab ishlab chiqarish, so'nggi davrlarda tadqiqot-ishlanmalar muhimroq bo'lgan; uzoq muddatli qarz davlat daromadlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

O'zbekiston uchun amaliy xulosalar: hududiy byudjetlar samaradorligini oshirish va natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirishni kengaytirish; soliq siyosatini iqtisodiy sikl va bosqichlarni hisobga olgan holda yuritish; davlat investitsiyalarining tarkibini baholash va innovatsiya hamda inson kapitaliga yo'naltirilgan xarajatlarni ulushini asta-sekin oshirish; davlat qarzini fiskal barqarorlik ko'rsatkichi sifatida muntazam monitoring qilish. Kelgusi tadqiqotlarda O'zbekiston ma'lumotlari asosida xuddi shu modellarni (SVAR, VECM) qurish, hududiy va tarmoq kesimlarida multiplikatorlarni baholash hamda jami omil unumdorligini hisobga olish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] J. Kim, M. Wang, D. Park, and C. C. Petalcorin, "Fiscal policy and economic growth: Some evidence from China," *Review of World Economics*, vol. 157, pp. 555–582, 2021, doi: 10.1007/s10290-021-00414-5.
- [2] R. J. Barro, "Government spending in a simple model of endogenous growth," *Journal of Political Economy*, vol. 98, no. 5, pp. 103–125, 1990, doi: 10.1086/261726.
- [3] O. Blanchard and R. Perotti, "An empirical characterization of the dynamic effects of changes in government spending and taxes on output," *Quarterly Journal of Economics*, vol. 117, no. 4, pp. 1329–1368, 2002, doi: 10.1162/003355302320935043.
- [4] H. Bohn, "The behavior of U.S. public debt and deficits," *Quarterly Journal of Economics*, vol. 113, no. 3, pp. 949–963, 1998, doi: 10.1162/003355398555793.
- [5] S. Chen, L. Ratnovski, and P. H. Tsai, *Credit and Fiscal Multipliers in China*, IMF Working Paper No. 17/273. Washington, DC, USA: International Monetary Fund, 2017.
- [6] C. Favero and F. Giavazzi, *Debt and the Effects of Fiscal Policy*, Working Paper No. 07-4. Federal Reserve Bank of Boston, 2007.
- [7] E. M. Gramlich, "Infrastructure investment: A review essay," *Journal of Economic Literature*, vol. 32, no. 3, pp. 1176–1196, 1994.

- [8] Q. Guo, C. Liu, and G. Ma, "How large is the local fiscal multiplier? Evidence from Chinese counties," *Journal of Comparative Economics*, vol. 44, no. 2, pp. 343–352, 2016, doi: 10.1016/j.jce.2015.06.002.
- [9] S. Jha, S. Mallick, D. Park, and P. Quising, "Effectiveness of countercyclical fiscal policy: Evidence from developing Asia," *Journal of Macroeconomics*, vol. 40, pp. 82–98, 2014, doi: 10.1016/j.jmacro.2014.02.006.
- [10] J. Y. Lin and Z. Liu, "Fiscal decentralization and economic growth in China," *Economic Development and Cultural Change*, vol. 49, no. 1, pp. 1–21, 2000, doi: 10.1086/452488.
- [11] R. Perotti, *Estimating the Effects of Fiscal Policy in OECD Countries*. Frankfurt, Germany: European Central Bank, Working Paper Series, 2002.
- [12] V. A. Ramey and S. Zubairy, "Government spending multipliers in good times and in bad: Evidence from U.S. historical data," *Journal of Political Economy*, vol. 126, no. 2, pp. 850–901, 2018, doi: 10.1086/696277.
- [13] D. Riera-Crichton, C. A. Végh, and G. Vuletin, *Procyclical and Countercyclical Fiscal Multipliers: Evidence from OECD Countries*, NBER Working Paper No. 20533. Cambridge, MA, USA: National Bureau of Economic Research, 2014.
- [14] P. M. Romer, "Increasing returns and long-run growth," *Journal of Political Economy*, vol. 94, no. 5, pp. 1002–1037, 1986.
- [15] T. Zhang and H. Zou, "Fiscal decentralization, public spending, and economic growth in China," *Journal of Public Economics*, vol. 67, no. 2, pp. 221–240, 1998, doi: 10.1016/S0047-2727(97)00057-1.
- [16] A. Auerbach and Y. Gorodnichenko, "Measuring the output responses to fiscal policy," *American Economic Journal: Economic Policy*, vol. 4, no. 2, pp. 1–27, 2012.
- [17] E. Ilzetzi, E. G. Mendoza, and C. A. Végh, "How big (small?) are fiscal multipliers?" *Journal of Monetary Economics*, vol. 60, no. 2, pp. 239–254, 2013.
- [18] R. E. Hall, "By how much does GDP rise if the government buys more output?" *Brookings Papers on Economic Activity*, vol. 2009, no. 2, pp. 183–231, 2009.
- [19] A. H. Auerbach and Y. Gorodnichenko, "Fiscal multipliers in recession and expansion," in *Fiscal Policy after the Financial Crisis*, A. Alesina and F. Giavazzi, Eds. Chicago, IL, USA: University of Chicago Press, 2013, pp. 63–98.
- [20] D. Mountford and H. Uhlig, "What are the effects of fiscal policy shocks?" *Journal of Applied Econometrics*, vol. 24, no. 6, pp. 960–992, 2009.